

doel (bijvoorbeeld de *Übermensch*), door de omwaardering van alle waarden, door de grote mensen, door het begrijpen van de drijfkracht om de geschiedenis zinvol te maken, door kunst en religie, door de grote stijl, door de dionysische kunstenaar. Volgen dan, in categorie 4, bewijspplaatsen voor al die betekenissen (pp. 451-460); in categorie 5 een synthetisch overzicht van de oorsprong en de geschiedenis van het woord chaos; in categorie 6 een discussie van de in categorie 2 en 4 onderscheiden aspecten van het woord en van hun relatie tot elkaar: het algemeen karakter van de wereld als chaos (kosmologie, kosmogonie, ontologie), de chaos in de mens (antropologie, epistemologie), chaos als ontbinding (*Disgregation*) en overwinning van de chaos. Daarbij worden de visies van de voornaamste commentatoren behandeld en in categorie 8 zeer bondig aspecten van de huidige wetenschappelijke opvatting van de chaos besproken.

Het woordenboek eindigt met een bibliografie van de geciteerde werken (pp. 733-758) en met een alfabetische lijst van woorden (pp. 759-763) die ofwel behoren tot het woordveld van de in de eerste band voorkomende titelwoorden (bijvoorbeeld *Abstand* verwijst naar *Distanz*, *amor fati* naar *Adel*, *Bejahung*, *dionysisch-apolinisch*): de lemma's worden in vette letters gedrukt en aan de betrokken woorden tussen haakjes toegevoegd), ofwel varianten van een titelwoord zijn: ze worden gecursiveerd in de lijst opgenomen en het of de corresponderende lemma's worden tussen haakjes gecursiveerd en in vette druk erbij geplaatst (*sterben* verwijst naar *Tod*, *sterben*; *Wettstreit* naar *Wettkampf*, *Agon*, *Wettstreit*).

Indien de drie andere bundels de kwaliteit van het eerste boekdeel evenaren, zal het *Nietzsche Wörterbuch* een onmisbaar werkinstrument van elk onderzoek over Nietzsche worden. Men kan alleen maar de auteurs en hun ploeg met het gepresteerde werk feliciteren en danken.

Maurice WEYEMBERGH (Brussel)

***

'TRIABIDE'?

Elsbeth Greven, *Freud uitgeven*, Amsterdam, Boom, 2006, 268 p., ISBN 90 8506 291 8, € 24,95

Voorliggend boek maakt zijn titel – “Freud uitgeven” – meer dan waar. Het is een gedegen en zeer sterk uitgewerkt onderzoek naar de uitgave(n) van Freuds werk in Nederland, dat als proefschrift werd afgeleverd.

De uiterst overzichtelijke inhoudsopgave maakt het werk zeer toegankelijk voor wie snel een bepaalde periode of onderwerp wil opzoeken. Deze toegankelijkheid wordt nog vergroot door een uitgebreide literatuurlijst, een nauwgezet bijgehouden opgave van geraadpleegde bronnen en een namenregister. Een lijst van diverse, ook buitenlandse uitgaven van Freuds werk vervolledigt het panoramisch overzicht dat de lezer in dit werk wordt geboden. De wijze waarop de auteur systematisch en gedreven te werk is gegaan wekt reeds goedkeurende bewondering en respect op zodra de geïnteresseerde lezer het werk inkijkt. Het notenapparaat – aan het eind van elk hoofdstuk – is zondermeer voortreffelijk en nauwkeurig.

De auteur vat haar opzet in één zin samen: “wie heeft *wanneer* Freud uitgegeven, *wat* is er van hem uitgegeven, *waarom* heeft men Freud willen uitgegeven, *hoe* heeft men zijn teksten uitgegeven en welke reacties kwamen daarop?” (p. 12) Bij het lezen van deze eenvoudige vraag kan men er niet omheen dat het antwoord geven geen gemakkelijke klus is geweest en dat een hele hoop werk in het verzamelen en het verwerken van de informatie is geïnvesteerd. Hiermee wil ik allerminst de indruk wekken dat dit boek slechts een proeve tot archivering zou zijn. Zeker niet! Naast het verzamelen van informatie is immers een kritische benadering van het materiaal verricht die gerust een intellectuele prestatie van formaat mag genoemd worden. Een onderwerp als dit maakt het de onderzoeker inderdaad niet gemakkelijk omdat naast het formele aspect (wat, waar, wie?) een ijzersterke, maar heikele inhoudelijke vraag wordt gesteld (waarom, hoe, welke ontvangst?). En het tweede luik is inderdaad heel andere koek dan het eerste want het veronderstelt niet alleen geduld en nauwlettend verzamelen, maar vooral een brede eruditie, gedegen kennis van Freuds werk en een scherpe kritische zin. Het hoofdstuk over Freud en zijn werk en over de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland getuigen daar ten overvloede van.

Meteen wijst dit er ook op dat dit boek meer is dan een bibliografie en dat het zich niet alleen richt tot hen – die misschien niet zo talrijk zijn – die belangstelling hebben voor het aspect “geschiedenis van de uitgaven”, maar voor een veel bredere schare belangstellenden waardevol is: wie iets wil opsteken over de ontvangst van Freuds werk en de psychoanalyse, komt hier ruimschoots aan zijn trekken.

Kortom, *Freud uitgegeven*, geschreven door een auteur die bijzonder nauw bij dit uitgeverswerk betrokken was en is, kan ik een aanrader noemen.

Zijn er enkele schoonheidsfoutjes? Allicht, “nobody is perfect” zoals de laatste repliek van Billy Wilders *Some like it hot* luidt... Op pp. 49-50 wordt Horacio Etchegoyen – enige tijd terug voorzitter van de International Psychoanalytic Association – een Spanjaard genoemd, terwijl hij bij mijn weten een Argentijn is.

Een anekdotische misslag – faalhandeling? – wil ik de lezer niet onthouden, des te meer daar ik er zelf bij betrokken word. Op pagina 175 wordt melding gemaakt van de controverse die ontstond nadat twee Vlamingen (Gertrudis Van de Vijver en Filip Geerardyn) Freuds *Entwurf* in het Nederlands hadden vertaald. Jongerius publiceerde in 1992 in het *Tijdschrift voor Psychiatrie* een recensie die erg negatief uitviel en waarin hij zelfs het nut van een dergelijke vertaling betwistte. Op die recensie antwoordde ik in 1993 met een kort polemisch artikel dat eindigde met de zin “Het komt mij voor dat de hele diatribe tegen dit uiterst verdienstelijk werk [...] eigenlijk in een zin te vatten is: ‘Gij zult den Nederlandschen Vertaler niet afvallig zijn’” (H. Van Hoorde, 1993, Freuds *Ontwerp* of de omweg recht op het doel af: een polemieek naar aanleiding van een recensie, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1993/3, jrg. 35, pp. 215-218). Wat wil nu het geval? Elsbeth Greven is zo vriendelijk mij te citeren, maar in het citaat prijkt het woord ‘triabide’ in plaats van diatribe... Zou dit een kleine faalhandeling zijn? Zou mijn polemieekje zo hevig in het verkeerde keelgat geschoten zijn? Ik heb er het raden naar, maar het was *gefundenes Fressen* toen ik een titel voor deze recensie zocht. Hij drong zich vanzelf op tegen de achtergrond van de psychopathologie van het dagelijkse leven.

Er is zelfs meer. Bij de aankondiging van de nieuwe Nederlandse Freud-editie (“Vooruitblik”, p. 203) meldt Greven enthousiast op pagina 204 “(...) ook zijn metapsychologische teksten (zoals ‘Entwurf einer Psychologie’, 1895) zullen in het

Nederlands beschikbaar komen”. Alsof het *Entwurf* dus niet eerder beschikbaar was in het Nederlands, quod non, en wel in de vertaling van... Van de Vijver en Geerardyn. Zei mijn collega en vriend Lieven Jonckheere ooit niet in een lezing dat “een lapsus nooit alleen komt”...?

Over die nieuwe editie, chronologisch geordend en van noten en register voorzien, wil ik nog kwijt dat zij na de eerste een wetenschappelijke verademing zal zijn. Maar, mijn droeve blik glijdt traagzaam over de ruggen van de eerder verschenen Boom-uitgave. Zit ik dan straks naast mijn *Gesammelte Werke* en enkele Engelse en Franse delen ook nog met liefst twee Nederlandse edities? Je moet voor de wetenschap wat over hebben, denk ik dan maar... Maar dit terzijde.

Tot slot: dit is een fijn boek, goed geoutilleerd, uiterst leesbaar en in tegenstelling tot wat de titel zou kunnen suggereren, ook uiterst boeiend.

Hubert VAN HOORDE (Gent)

*

EINDE VAN DE METAFYSICA

Richard Rorty & Gianni Vattimo, *De toekomst van de religie*. (Onder redactie van Santiago Zabala, vertaald door J.M.M. de Valk), Kampen-Kapellen, Klement-Pelckmans, 2006, 92 p. ISBN 90 77070 88 5 / 90 289 4222 X

Met *De toekomst van de religie* is de reeks ‘Filosofie in dialoog’ van Uitgeverij Klement reeds aan haar zevende volume toe. Dat is een prestatie op zich, al stelt de jongste telg uit het geslacht toch enigszins teleur. Dat heeft voor alle duidelijkheid niets te maken met de vertaling of met de Nederlandstalige uitgave op zich, maar met de oorspronkelijke opzet van de tweetalig Italiaans-Engelse uitgave van dit boek (Santiago Zabala (ed.), *Il futuro della Religione / The Future of Religion*, Milano, Garzanti Libri, 2004). De opzet is namelijk bijzonder onduidelijk, en roept in eerste instantie – ik verwijs naar de titel – verwachtingen op die in het geheel niet worden ingelost. Waarover gaat het?

Het boek valt uiteen in vier delen: een uitvoerige inleiding van de redacteur, Santiago Zabala, waarin hij het heeft over ‘een religie zonder theïsten en atheïsten’, een essay van Richard Rorty over ‘antiklerikalisme en atheïsme’, vervolgens een essay van Gianni Vattimo over het ‘tijdperk van de interpretatie’, waarna een dialoog volgt tussen Rorty en Vattimo, geleid door Zabala over ‘de toekomst van de religie na de metafysica’. De moeilijkheid die zich hierbij manifesteert is dat elk van deze teksten eigenlijk op zich staat, en weinig van doen heeft met de overige bijdragen in deze bundel. Want dat lijkt wel het ‘genre’ te zijn van deze publicatie: het is veeleer een bundeling van drie essays en een dubbelinterview rond min of meer een zelfde thematiek, dan een echte ‘Filosofie in dialoog’. Vooral de introductie van Zabala is daarbij teleurstellend omdat ze zo goed als niet inleedt tot Rorty, Vattimo en hun eventuele onenigheid omtrent de toekomst van de religie. Bovendien blijkt bij nader inzien dat ook de karakterisering van de zogenaamde gedeelde problematiek, met name de toekomst van de religie, niet echt goed gekozen is. Wie de essays van Rorty en Vattimo er op na leest zal merken dat vooral het thema van